

A SÁROSPATAKI HITVITA DISKURZUSJELÖLŐIRŐL

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a diskurzuselemzés elméleti keretét felhasználva az 1660 őszen lezajlott sárospataki hitvitát mutatom be. A témaválasztásomat az indokolja, hogy a korábbi kutatásaim során (Schirm 2006, 2007a) a szinkrón vitaműsorokban szereplő kérdésekkel foglalkoztam, ezeket rendszereztem és létrehoztam egy kérdéstipológiát. A rendszerezés elveinek az ellenőrzéséhez, a kérdéstípusok működésének jobb megismeréséhez és az összevetéshez azonban történeti anyagra volt szükségem. Így kezdetben a sárospataki hitvita kontrollanyagként szolgált, ugyanis a szinkrón félintézményes vitaműsorokhoz leginkább hasonló történeti anyagként csak a hitviták jöhettek szóba. Az elemzés során azonban fontos elméleti és módszertani problémák és tanulságok merültek fel, amelyek nem csupán a kérdéstipológia pontosításához járultak hozzá, hanem a szinkrón és a történeti pragmatika egyszerre való alkalmazásának lehetőségét és szükségességét is jól példázzák.

2. A sárospataki hitvita bemutatása

A hitvita a különböző vallásokról vagy egyes hittani tételekről és nézetekről írásban vagy szóban folytatott harc. Az általam választott korpusz az 1660 őszen lezajlott sárospataki hitvita jegyzőkönyve. A hitvita a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található Miss 689-es jelzettel. Az eredeti szövegnek a Kulcsár Árpád-féle lejegyzését (1999) használtam fel. A szóbeli hitviták közül a számításba vehető korpusz behatárolt voltán túl azért esett a választásom erre a vitára, mert benne országosan ismert személyek vettek részt, s megnyilatkozásaikat a jegyzőkönyv szó szerint rögzítette, amely alapján „a hitvita egésze csaknem filmszerűen rekonstruálható” (Kulcsár 1999).

A sárospataki hitvita célja Báthori Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt. A vitát az országbíró, Nádasdy Ferenc kezdeményezte, s a hitvita asztali beszélgetés formájában zajlott le a Rákóczi-palotában 1660. szeptember 30-án és október 1-jén. A vita aktív résztvevői voltak Milley István és Bácsi Miklós jezsuita szerzetesek, akik a katolikus oldalt képviselték, míg a református hitelvek védőiként Szepsi W. András sárospataki másodpap, Baczoni Baló Menyhért és Buzinkai Mihály sárospataki tanárok és Körmenyi Balázs sárospataki diák szólalt fel. A vita passzív

résztevői pedig Szathmári Baka Péter sárospataki lelkész, Mikes Mihály erdélyi kancellár és tanácsúr és Liskai Péter volt.

A vita tartalmilag kitért a Szentírás hitelességére, a vallási szakadások okaira, a pápa csalhatatlanságának a kérdésére valamint a megigazulásra, az előkerülő témáknak és a szöveg felépítésének a funkciója pedig a rekatolizációs szándék közvélemény elé tárása volt. A vita jegyzőkönyvét a reformátusok kéziratban terjesztették, aminek a másolata fennmaradt. A diákok között közkezen forgó eredeti jegyzőkönyv másolt példányaiból Körmendi Balázs sárospataki diák küldött egy példányt Kolozsvárra Liskai Péternek, innen került a jegyzőkönyv a Kézirattárba (Heltai 2005: 270–2).

3. A sárospataki hitvita nyelvi elemzése

A választott szöveg elemzése közben több – a történeti szövegek vizsgálatakor természetes – probléma is felmerült: hogyan olvasták és értelmezték a hitvitákat a XVII. században, szöveg vagy látványosság vagy mindkettő volt-e egyszerre, vajon olvasták, hallgatták vagy nézték őket (Tóth 2005: 180). Tovább nehezítette az elemzést, hogy csupán a leírt kontextusra és a lejegyzett szövegre támaszkodhattam a hitvitában szereplő kérdések vizsgálatánál, a központosításban nem tükröződő szupra-szegmentális tényezőket azonban nem tudtam figyelembe venni.

A sárospataki hitvita fontos műfaji sajátossága a vita többszólamúsága. A szöveg elsődlegesen a vitapartnerhez szól, másodlagosan pedig egy szélesebb közönséghez: a vita helyén jelenlévő hallgatósághoz vagy az olvasóközönséghez. Ez a sajátos kommunikációs helyzet a kommunikatív szándék nélküli verbális információközlést (Németh T. 2004) teszi lehetővé a kommunikátor és a másodlagos közönsége közt.

A hitvita másik műfaji jellegzetessége, hogy a szövegépítésben és a meggyőzésben is kiemelt szerepük van benne a kérdéseknek: funkciójuk az információkéréstől kezdve a kételkedésen és a vitatkozáson át egészen a meggyőzésig terjed. A kérdéseknek a vitákban három csoportját lehet megkülönböztetni: a vitairányító, a vitatkozó és a tisztázó kérdések csoportját (Schirm 2007a). A (hit)vitákban mindig a vitatkozó kérdések vannak túlsúlyban.

Az elemi kérdések mellett azonban léteznek még ún. komplex kérdések is. A pragmatikai komplex kérdés a több kérdésfajta jegyeit egyszerre magán viselő kérdést jelenti (Ilie 1999; Schirm 2007b). A sárospataki hitvita – mint korpusz – éppen azért érdekes a kérdések szempontjából, mert a benne szereplő kérdések többsége komplexnek tekinthető. Kíváncsi voltam arra, hogy vajon milyen nyelvhasználati stratégia társul ezekhez a komplex kérdésekhez, és egyáltalán, miért használnak a hitviták résztvevői elemi kérdések helyett komplexeket. Meg szerettem volna adni azokat a nyelvi elemeket is, azokat a diskurzusjelölőket, amelyek megléte segíti a kérdések komplexként való értelmezését.

A hitvitában szereplő egyik kérdés sem csupán információt kér, mindegyikhez bizonyos argumentatív szerep társul. S bár a hitvita nem tekinthető teljesen intézményes vitának, mégis lehetnek bizonyos elvárások arra vonatkozóan, hogy ki és milyen jellegű kérdést tehetett fel. A sárospataki hitvitában a műfaj jellegzetességéből adódóan nincsen külső irányító szerep, viszont a vitatkozó felek nem tekinthetők egyenrangúaknak. Mivel a sárospataki hitvitában Báthori Zsófiának és Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt a cél, ezért megkülönböztethetjük a térítő és a térítendő szerepeket. A térítő szerepben a pápisták (katolikusok) léptek fel, a térítendő szerep pedig a reformátusoké volt. Ez a két szerep nem csupán eltérő vallási vélekedést takart, hanem eltérő érvelési mód és nyelvi stratégia is társult hozzájuk, amint azt a példák segítségével be is mutatom.

Az elemzéshez a pragmatika eszköztárából a Goffmann nevéhez fűződő arc-munka fogalmát hívom segítségül. Az arc Goffmannál egy tulajdonságeggyüttes, amellyel minden ember rendelkezik. „Olyan én-kép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak” (Goffman 1995: 3). A beszélgetésben a résztvevők általában törekszenek az arcfenyégetés minimalizálására és saját arcuk rendbehozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arcfenyégető aktusokat, ideális esetben pedig arra is ügyelnek, hogy beszélgetőpartnerük arca se sérüljön az interakció során. Ezzel szemben a vita tipikusan arcfenyégető aktusokat tartalmazó beszédtevékenység. Különösen igaz ez a hitvitára, így a most elemzendő sárospataki hitvitára is.

A hitvita jellegéből adódik, hogy a térítő pápisták kérdései már a vita legelejétől kezdve erősen arcrombolóak. A vita indító kérdése is megmutatja azt a provokatív stílust, ami az egész hitvita során nyomon követhető:

- Papista. Igazé a' Kegyelmetek vallása?
 Református. Igaz.
 Papista. Miért?
 Refor'. Mert a' tsalhatatlan igassagú Szent irason fundáltatott.
 Pa. Vagyoné inkább Szent irás? Mellyik az? Es honnan tudhatni azt meg?
 Ref.: Három itt a' kérdés az elsőt nem illik Keresztyen ember'k kétségbe' hozni, ha vagyoné Szent iras, mert a' nyilván vagyon minden keresztyének között.

Az *Igazé a' Kegyelmetek vallása?* vitaindító kérdést több vitatkozó kérdés követi. Már ennél a nyitó résznél is tetten érhető bizonyos kérdezői szabályok. A hitvitában részt vevő két szereplőtípushoz, a térítőhöz és a térítendőhöz különböző illetékesség társult. Másmilyen verbális és viselkedésbeli aktivitást vártak el az egyik és mást a másik féltől. Az illetékességnek a megsértését kéri számon a református vitapartner a *Három itt a' kérdés az elsőt nem illik Keresztyen ember'k kétségbe' hozni*

megnyilatkozással. A hitvita, a vitatkozás és a kérdezés írott és íratlan szabályait azonban a katolikusok nem tartották be. Erről a református Körmendi Balázs a vita résztvevője és lejegyzője a hitvita utolsó részében a következőket írta: „*Nemis akartak ők kerdettenven semmitis felelni, vagy bizonyítani, hanem többire tsak mi bizonyítottuk hogy mint s- hogy kellene a' rendes disputationak lenni, e' volt a feleletek: Nem disputatio ez, tsak asztali beszélgetés, Tsak én tudakozom most, ne visgáld Ur' mit hiszünk mi, tudom én a' magam vallását. et*” Kulcsár (1999) szerint a katolikusok azt akarták megmutatni az asztali vita során, hogy az érvelést és a vitatkozást tekintve vannak olyan jók, mint református vitapartnereik. A sárospataki hitvita megnyilatkozásai a jegyzőkönyv alapján „*rút zaj, kiáltás, pohárok közt lötenek*”, vagyis az asztali beszélgetésre a durvaság volt jellemző, nem pedig az elmélkedés és az emelkedettség. A hitvita után írt levelében Báthori Zsófia meg is jegyezte: „*nem azért hivatta' volt fel kg'teket hogy illy rút veszekedésre s- motskolodásra menynyen a' dolog*”.

A sárospataki hitvita követi a viták általános felépítését. A konfrontációs szakasz, vagyis amikor a véleménykülönbség felszínre kerül és a vitázók azonosítják egymást, már a hitvita előtt megtörténik. A rekatolizációs szándék és a résztvevők már korábban ismertek voltak a hitvita résztvevői előtt, a szöveg olvasói pedig a hitvita első pár sorából tudják meg a helyre, az időre és a szereplőkre vonatkozó legfontosabb információkat: „*Anno Millesimo Sexcentesimo Sexagesimo, die ultima Septembris et prima octobris Sáros Patakon a' palotán ebéd és vatsora felett a' vallás dolgai felöll lött némelly beszélgetéseknek rövid summája; Beszelgető felek lévén egy részről Groff Nádasdi Ferentz Ur' ő Na'ga Milyei és Bátsi nevű két Paterekkel együtt; más részről Szepesi András és Batzoni Menyhárt.*”

A nyitó és az érvelési szakaszban a vitatott állítások és bizonytalanságaik főként kérdések formájában hangzanak el. Például: *Igazé a' Kegyelmetek vallása?; Vagyoné inkább Szent irás? Mellyik az? Es honnan tudhatni azt meg?; s honnan bizonyithatod meg a' Lélek'k bizonságtételét?; Mitsoda azért a' bizonság vagy erősség?; Akarja hát Isten a' Szakadásokat?; Honnan vagyon hát a' sok egyenetlenség köztetek ha mind onnét magyarázzátokis?; Hát miért nem vészitek bé az Augustana Confessiot?*

A záró szakaszra – mint általában a hitvitáknál ez szokásos – nem születik kompromisszum a vitatkozó felek közt. A véleménykülönbség fennmaradt, eldurvult a vita, Rákóczi Ferenc a bortól megittasodott, s a vita berekesztődött.

A térítő pápisták folyamatosan kérdésekkel ostromolták katolikus ellenfeleiket. A kérdések egy részét a reformátusok eltávolították maguktól s nem válaszoltak rá, vagy rögtön cáfolták a kérdés formájában megfogalmazott ellentétes tartalmú állításokat.

A sárospataki hitvitában előforduló egyet nem értékek a következő séma segítségével írhatók le (Muntigl–Turnbull 1998: 227), ahol *A* és *B* a két beszélőt, az *F* pedig az egyes fordulókat jelöli: az *A* beszélő az *F1*-ben tesz egy megnyilatkozást,

amit a *B* beszélő az *F2*-ben vitat, mire *A* az *F3*-ban vitatkozik *B*-nek az *F2*-es kijelentésével vagy úgy, hogy alátámasztja az eredeti *F1*-es kijelentését, vagy direkt kifejtji az *F2*-vel való egyet nem értését. Vagyis a vitabeli váltások olyan háromfordulós szekvenciát alkotnak, amelyben két szomszédsági pár (*F1–F2*; illetőleg *F2–F3*) van, s az egyet nem értések a szomszédsági párok második részében fordulnak elő.

A hitvitában a reformátusok folyamatosan ellentmondanak térítőik kérdéseinek és állításainak. Például:

- Papista. Meg kell azt vallanotok hogy Bibliátok sem volna ha tőllünk nem vöttétek volna
- Refor'. Nem vallyuk mert az ó Testamentom a' Sidoknál, az uys a' Görögöknél lévén, nem vötték a' Romai Ecclesiától, nemis a' mi authentica Bibliánk melly a' Páristaké

Vagy egy másik példát idézve:

- Papista. A Concilium a Papaval együtt az a' tsalhatatlan Biro
- Reform'. Nem lehet, mert a' Concilium'k minden tagjaiban vagon tudatlanság, és tsalatkozhatóság és azonok lévén a Conciliumbannis...

Az ellentmondást explicit nyelvi elemek, általában tagadószavas kifejezések mutatják: *Nem voltak azok Szent írás könyvei; Nem vallyuk; Nem mondgyuk; Nem lehet; Nem hasonlo a' példa; Nem kárhozott ugy hiszszük; Nem léssen hatalommal ítélő birám; Nem volt azért Sz, Pálnak minden Varga birája; én nem hiszem; Nem tsak ott.*

A feltett kérdésekre is legtöbbször elutasító válasz és visszatámadás a reakció. A vitában szereplő kérdések többsége pragmatikai komplex kérdés és ezeknek a komplexeknek a használata a szerepekhez igazodott: a vizsgált korpuszban ugyanis csupán a térítők használtak komplex kérdéseket, a térítendők nem. A komplex kérdések használata így egy udvariassági stratégiának tekinthető (Schirm 2007b), a katolikus vitázók ugyanis az arcrombolást igyekeznek enyhíteni a komplex kérdésekkel. Ám nem vitapartnerük arcát próbálják óvni, hanem saját arcuk fenyegetését kívánják mérsékelni. Például:

- Papista. de hiszen azt tartya kegték, hogy nem szükség az írást magyarázni olly világossan.
- Refor'. Nem mondgyuk mi azt ugy egyg átallyában.
- Papista. Kitsoda és miképpen magyarázhattya hát az írást?
- Reform'. Minden igaz keresztyen emberek, kik az ő hívatallyok szerint különböző mértékkel vötték a' Szent Lélek ajándékát.

Ebben a példában a katolikus ellenfél kérdése a tisztázó és a vitázó kérdés jegyeit egyszerre viseli magán. Ezt a kérdésben szereplő *hát* szócska is erősíti. A sárospataki hitvitában talált komplex kérdések többségében szerepelt a *hát* szó. Ez többféle szófaji szerepben is megjelenhet: határozószóként, töltelékszóként és kötőszóként is. A nyelvtörténeti szakirodalom (Juhász 1992: 776) szerint a kérdésben szereplő *hát* legtöbbször a latin *ergo, igitur* szavak fordításaként szerepel. A hitvitában azonban nem ilyen latinizmusról van szó, hanem arról, hogy a *hát* olyan toldalékszó, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető (Juhász 1992: 781). Emellett azonban nyomatékosítást illetve tétovázást is kifejezhet, s ezáltal képes a kérdés komplexszé tételére. Vagyis úgy viselkedik, mint egy diskurzusjelölő elem.

A diskurzusjelölők a diskurzusszervezésben résztvevő olyan nyelvi elemek, amelyek nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak (Jucker 1993). A *hát* szócskát ma már diskurzusjelölőnek tartják, de a pontos kialakulása és történeti fejlődése még nincs kellőképp tisztázva. A diskurzusjelölővé válás időpontjának a meghatározására én sem teszek kísérletet ebben a dolgozatban, csupán azt próbálok megmutatni, hogy az 1660-as évekből már adatható a jelenség.

Még egy példát hozok a hitvitából a *hát* diskurzusjelölő szerepére:

Papista. *Hát* honnan tudod a' több könyvek adattak az Eccl'anak, nem ezek?
 Refor.' Tudhatni először az Experienciából, mert azok a' Bibliába' vagynak, és nem ezek, meg tartottak volna pedig ezekis, mint azok, ha adták volna az Eccl'anak.

A kérdés tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy nem töltelékszóként és nem is az eredeti 'akkor' jelentésében kell a *hát*-ot értelmezni, sőt, nem is egyszerűen az *és* szinonimájaként áll ebben a kérdésben, hanem diskurzusjelölőként viselkedik.

A kérdező pápisták saját arcuk fenyegetettségét enyhítik a kérdésekben használt diskurzusjelölőkkel. A *hát* szócskán kívül más elemek is megjelennek ilyen szerepben a hitvitában. Az alábbi példában az *azért* tölti be ezt a funkciót:

Papista. Ugy de kell lenni valami külső bizonyító erősségek'k is, mellyek által objectivé meg kell győződni az elmének hogy osztán tsalhatatlanul hihesse azt
 Ugya' Papista. Mitsoda *azért* a' bizonság vagy erősség?
 Refor'. Mi azt mongyuk hogy magában az irasban vagynak azok, mellyek elég bizonságot téznek az irasnak Istenes voltáról, miként a' Világosság mag' meg mutattya magát

Ha a kérdésből kimaradna az *azért* szó, tisztázást kérő kérdés vagy szónoki kérdés is lehetne. Az *azért* azonban nyomatékosítást fejez ki, használatával a hangsúlyviszonyokra is következtethetünk, s a kérdés általa válik komplexszé.

A sárospataki hitvitának mint diskurzusnak az elemzése megmutatta, hogy már a XVII. században is használatosak voltak bizonyos diskurzusjelölők a társalgás során. Ezek funkciója a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszony jelölése vagyis a beszélő attitűdjének a jelzése volt. A térítő pápisták az egész vita során nyíltan kifejezték a katolikusokkal szembeni ellentétes érzületüket és ezt az attitűdöt, jobban mondva saját arcuk fenyegetését próbálták a diskurzusjelölő elemekkel és a komplex kérdésekkel mérsékelni.

4. Összefoglalás

A vizsgálódásom legnagyobb hozadéka a sárospataki hitvita elemzésében az volt, hogy bebizonyosodott, hogy történeti vonatkozásban is releváns a komplex kérdés fogalma. Vagyis már a sárospataki hitvitában vannak olyan kérdések, amelyek nem sorolhatók be egyik kérdésosztályba sem, mivel két kérdéstípus jellemző jegyei jelennek meg benne. Ez a keveredés nem a használt kérdéstipológia hiányosságát jelenti, ugyanis az elemzés megmutatta, hogy a komplex kérdésekhez meghatározott nyelvhasználati stratégia kötődik, amely az arcunkával hozható kapcsolatba, e kérdések legfontosabb szerepe ugyanis a kérdés indirektebbé tétele és ezáltal az arcfenyegetés mérséklése. A kérdések komplexként való értelmezését segíthetik a bennük megjelenő diskurzusjelölők is, amelyek közül a dolgozatban a *hát* és az *azért* jelölőket emeltem ki.

A sárospataki hitvita teljes elemzése helyett a kérdéseknek a hitvitában betöltött szerepére, a hitvitabeli komplex kérdésekre és a diskurzusjelölőkre fókuszáltam, szem előtt tartva azt a fontos elméleti tanulságot, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban a pragmatikának is helye van. Ez már bizonyos jelenségek, például a grammatikalizáció vizsgálatánál teljesen természetes, de a többi nyelvészeti téma (diskurzusok szerkezete, diskurzusjelölők illetve beszédaktusok története) kutatásában is segítséget jelenthetne.

HIVATKOZÁSOK

- Goffman, Erving 1995: A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban, in Síklaki István szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–31.
- Gruber, Helmut 2001: Questions and strategic orientation in verbal conflict sequences, *Journal of Pragmatics* **33**, 1815–57.
- Heltai János 2005: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 251–99.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account, *Journal of Pragmatics* **19**, 435–52.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 776–81.
- Kulcsár Árpád 1999: A sárospataki hitvita 1660. szeptember 30.–október 1. (Forrásközlés), in Fazekas Csaba szerk.: *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 21–46.
- Muntigl, Peter – William Turnbull 1998: Conversational structure and facework in arguing, *Journal of Pragmatics* **29**, 225–56.
- Németh T. Enikő 2004: Verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül, VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Budapest, elérhető: www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/nemetheniko.rtf
- Ilie, Cornelia 1999: Question-response argumentation in talk shows, *Journal of Pragmatics* **31**, 975–99.
- Schirm Anita 2006: Az *-e* kérdő partikula nyomában, in Gárgyán Gabriella – Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 131–53
- Schirm Anita 2007a: A komplex kérdés mint nyelvhasználati stratégia, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 131–54.
- Schirm Anita 2007b: A komplex kérdések, in Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 264–72.
- Tóth Zsombor 2005: Hitvita és marginália, Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 175–97.